

**ПРЕДМЕТ І МЕТОД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ  
ТА ДЕЯКІ ІНШІ ЧИННИКИ ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ  
СІМЕЙНОГО ПРАВА У СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ**

**Харитонов Є.О. – д. юд. н., професор, завідувач кафедри цивільного права НУ «ОЮА»**

Відправною точкою визначення галузевої приналежності юридичних норм є предмет правового регулювання, тобто та сфера, на яку відповідні норми права поширюються. Відповідно до сфери сімейного права, у самому загальному вигляді, його предметом може бути визначена певна сукупність суспільних відносин, що є сімейними відносинами.

Очевидно, коло та специфіку тих відносин, які регулюються Сімейним кодексом, мав би визначити сам СК України, оскільки від визначення предмета правового регулювання залежить відповідь на практично важливі питання стосовно того, якою є сфера дії сімейного права, норми якого Кодексу (Сімейного, Цивільного тощо) мають застосовуватися у кожному конкретному випадку тощо.

Однак ст. 1 СК цього не робить, обмежуючись вказівкою на ті завдання, які покладені на Сімейний кодекс. Отже, для того, щоб з'ясувати вітчизняну законодавчу концепцію з цього питання, залишається звернутися до концепції більш загального кодифікованого акта, який визначає статус приватної особи, – до Цивільного кодексу України, а відтак провести порівняльний аналіз предмету його правового регулювання та предмету регулювання СК України.

Предметом регулювання цивільного права, як галузі національного права, є цивільні відносини, котрі неодноразово були предметом наукових досліджень, як вітчизняних, так і зарубіжних науковців [1, 134-151; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

При характеристиці предмету цивільного права у радянському цивільному праві традиційно називалися: майнові відносини; особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими; інші особисті немайнові відносини. Зокрема, такий підхід був відображений і у ст. 1 ЦК УРСР 1963 р. У зв'язку з цим визначенню поняття майнових відносин і встановленню критеріїв віднесення їх до сфери цивільного права свого часу у радянській цивілістичній літературі приділялася значна увага. У якості

такого критерію одні автори називали товарно-грошовий характер майновий відносин, інші – майнову самостійність суб'єктів і те, що останні виступають “як самостійні товаровласники”.

З прийняттям ЦК України 2003 р. підґрунтя для таких суперечок було практично ліквідоване, оскільки ст.1 ЦК відносить до предмету цивільно-правового регулювання як майнові, так і особисті немайнові відносини. Крім того, він відносить до цивільних, лише ті з майнових відносин, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Слід зазначити, що немайнові відносини, як предмет цивільно-правового регулювання, у ст. 1 ЦК УРСР 1963 р. поділялися на дві групи: особисті немайнові відносини, що пов'язані з майновими, та суто особисті немайнові відносини. Але ЦК України не містить підстав для такого поділу, просто вказуючи, що немайнові відносини належать до сфери цивільно-правового регулювання. Для цих відносин характерним є те, що вони не мають безпосереднього економічного змісту. Їх предметом є: ім'я, честь, гідність, ділова репутація, особисте життя, авторство на твори літератури, науки та мистецтва, свобода пересування та інші блага, невід'ємні від особистості. Деякі з особистих немайнових прав можуть належати також юридичним особам: право на честь, гідність, ділову репутацію, фірмове найменування, виробничу марку, товарний знак тощо.

Як особисті немайнові так і майнові відносини є відносинами цивільними.

Цивільні відносини, котрі є предметом цивільного права, характеризуються такими ознаками:

1) Суб'єктами. Учасники цивільних правовідносин стосовно один до одного виступають як юридично рівні суб'єкти, відокремлені одне від одного у організаційно-правовому і майновому сенсі. До майнових відносин, що засновані на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, цивільне законо-

давство застосовується лише у випадках, коли це прямо передбачене законом. Такі відносини не є цивільними, оскільки регулюються за допомогою імперативного методу, котрий не властивий цивільному праву.

2) Характером зв'язку між суб'єктами. Цивільні правовідносини це правовий зв'язок, що виникає з приводу нематеріальних і матеріальних благ, що належать приватній особі.

3) Змістом. Учасники цього виду відносин виступають як носії цивільних прав і обов'язків.

4) Характером захисту суб'єктивних прав і спонукання до виконання суб'єктивних обов'язків. Це відбувається за допомогою специфічних заходів впливу і, як правило, у судовому порядку.

5) Особливістю підстав виникнення, зміни і припинення цивільних правовідносин. Зокрема, такими підставами є не лише обставини, передбачені законом чи іншими актами, але також дії суб'єктів, які хоч і не передбачені цивільним законодавством, але внаслідок його загальних засад і значення породжують відповідні відносини [8, 111-113].

Якщо тепер порівняти немайнові та майнові відносини, які складаються між членами сім'ї у процесі спільного існування, проживання, побуту тощо, і цивільні відносини, то можна дійти висновку про відсутність між цими поняттями принципово важливих (сутнісних) відмінностей. (Так само як непомітними є відмінності правоздатності та дієздатності приватних осіб у галузі створення та функціонування сім'ї від цивільної правоздатності приватних осіб).

В результаті «сімейні відносини» виглядають такими, що практично поглинаються відносинами цивільними, котрими відповідно до ст. 1 ЦК є особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

У зв'язку з цим варто згадати, що більшість варіантів проекту ЦК України включали норми, які регулювали сімейні відносини, до структури ЦК [9; 10]. Тільки на останньому етапі прийняття Цивільного кодексу СК був виокремлений у самостійний акт законодавства, що загалом відповідає візантійській традиції права у цій галузі.

Отже, нормами сімейного законодавства регулюються: відносини, що виникають у зв'язку зі шлюбом; особисті та майнові відносини між членами сім'ї; особисті та майнові відносини між іншими родичами; відносини, що виникають у зв'язку із влаштуванням дітей, які позбавлені батьківського піклування.

Таким чином, предметом сімейного права є особисті немайнові та майнові відносини, що ви-

пливають із шлюбу, споріднення, усиновлення, опіки та піклування, прийняття дитини в сім'ю для виховання та з інших підстав, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства і ґрунтуються на рівності та майновій самостійності їх учасників.

Відносини, які регулюються сімейним законодавством, можна поділити на кілька груп.

До першої групи відносин, що складають предмет сімейного права, належать відносини, пов'язані із виникненням та припиненням шлюбу, а також визнанням шлюбу недійсним. Ці відносини виникають або у процесі створення сім'ї або її припинення. Так, у сімейному законодавстві містяться норми, що встановлюють умови і порядок укладення шлюбу, порядок реєстрації шлюбу, наслідки заручин, умови і порядок припинення шлюбу, визнання його недійсним тощо.

Друга група охоплює особисті та майнові відносини, що виникають між членами сім'ї: подружжям, батьками та дітьми.

До третьої групи відносин належать особисті та майнові відносини між іншими членами сім'ї та родичами: відносини баби, діда, прабаби та прадіда з їх онуками та правнуками стосовно спілкування та захисту прав онуків та правнуків.

Особливу групу складають відносини, що виникають у процесі влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (відносини усиновлення, патронату, тощо).

Разом із тим, оскільки ст.1 ЦК України відно-  
сить до предмету цивільно-правового регулюван-  
ня як майнові, так і особисті немайнові відноси-  
ни, предмет регулювання не може бути обраний  
критерієм встановлення галузевої приналежності  
відносин. Отже виникає необхідність встановлен-  
ня тієї обставини, чи може слугувати таким кри-  
терієм метод правового регулювання, під яким, у  
найбільш загальному вигляді, розуміють прийоми  
юридичного впливу, комплекс юридичних засобів,  
за допомогою яких досягається мета впорядкуван-  
ня відносин певного виду.

У деяких сучасних підручниках з сімейного права часом йдеться про «метод сімейного права» [11, 19], «сімейно-правовий метод» [12, 22]. Однак, про наявність такого методу згадують, навіть, не всі прихильники виокремлення сімейного права [13; 14]. Тому виправданим здається проаналізувати особливості цивільно-правового методу регулювання сімейних відносин, щоб надалі визначити чи є вони достатніми для виокремлення самостійного методу правового регулювання. Отже почнемо з визначення згаданого методу.

Цивільно-правовий метод регулювання сімейних відносин – це сукупність специфічних за-

собою впливу на учасників сімейних відносин, що характеризуються, передусім, юридичною рівністю сторін, використанням імперативного підходу для забезпечення прав та інтересів учасників цих відносин, а також наданням останнім можливості врегулювання цих відносин на засадах їхнього вільного розсуду за винятками, встановленими законом.

До того, як з'ясувати особливості цивільно-правового методу регулювання сімейних відносин, згадаємо, що головними проявами правового методу звичайно вважається вирішення за його допомогою питань про те:

- 1) яким є юридичне становище осіб, визначене правовою нормою;
- 2) з якими обставинами (юридичними фактами) норма права пов'язує виникнення, зміну, припинення та інші трансформації правовідносин;
- 3) яким чином визначаються права і обов'язки учасників відповідних правовідносин;
- 4) порядок захисту прав та інтересів учасників правовідносин.

На такому підґрунті набула поширення характеристика імперативного та диспозитивного методів правового регулювання, як найпростіших, і разом із тим, головних прийомів юридичного впливу, котрі визначають головне у правовому статусі суб'єктів, у їх вихідних юридичних позиціях.

Імперативний метод (метод субординації) характеризується тим, що регулювання здійснюється згори вниз і ґрунтується на владно-імперативних засадах.

Диспозитивний метод (метод координації) характерний для регулювання на засадах формальної рівності, ініціативності та вільного розсуду учасників відповідних відносин: на процес такого регулювання впливає активність учасників суспільних відносин, що регулюються за його допомогою [15, 119-120].

На такій основі і має визначатися зв'язок категорій «диспозитивний» та «імперативний» метод, а також «метод цивільно-правового регулювання» з дихотомічними поняттями «приватне право» та «публічне право», котрі використовуються як ключові при характеристиці цивільного права.

При цьому приватне право розуміється як сукупність юридичної доктрини, правил і норм, що стосуються визначення статусу і захисту інтересів окремих осіб, які не є фігурантами держави, не знаходяться у відносинах влади – підпорядкування стосовно одне одного, рівноправно і вільно встановлюють собі права і обов'язки у відносинах, що виникають з їх ініціативи. Характерним для сфери приватного права є диспозитивний метод правового регулювання [8, 23-24]. Публічне право можна визначити як сукупність правових інституцій, пра-

вил та норм, що є основою функціонування певним чином структурованої владно-організаційної системи, за допомогою якої шляхом використання імперативного методу досягається мета забезпечення публічного правопорядку і в кінцевому підсумку – реалізації та захисту прав людини [15, 120-122].

Приватне право разом із правом публічним у сукупності утворює єдину загальну (наднаціональну) систему об'єктивного права, яка є складовою частиною цивілізації (культури). Що стосується реальних відносин, то вони підлягають регулюванню на засадах приватного або публічного права в залежності від їх конкретного змісту.

Ґрунтуючись на згаданих вище характеристичці диспозитивного та імперативного методів правового регулювання, можемо далі звернутися до аналізу особливостей методу правового регулювання сімейних відносин. Оскільки сімейні відносини існують та слугують предметом правового у межах цивільних відносин, то логічно припустити, що й метод регулювання сімейних відносин має існувати у межах методу цивільно-правового регулювання, котрий тут розуміється як сукупність специфічних засобів впливу на учасників цивільних відносин, що характеризуються, передусім, юридичною рівністю сторін, а також наданням останнім можливості врегулювання цих відносин на засадах їхнього вільного розсуду за винятками, встановленими цивільним законодавством.

Цивільно-правовий метод включає в себе як правонаділяючий елемент, так і елемент імперативний.

Характерними рисами диспозитивного уповноважувального (правонаділяючого) елементу цивільно-правового методу правового регулювання є: 1) юридична рівність сторін; 2) ініціатива сторін при встановленні правовідносин; 3) можливість вибору учасниками цивільних відносин варіанту поведінки, що не суперечить засадам цивільного законодавства і моральності суспільства.

Характерними рисами імперативного елементу цивільно-правового методу правового регулювання є: 1) юридична рівність сторін; 2) виникнення правовідносин незалежно від бажання учасників цивільних відносин внаслідок безпосереднього припису закону та інших публічних актів; 3) можливість вибору учасниками цивільних відносин варіанту поведінки, лише у межах точно визначених актами цивільного законодавства.

Отже, метод цивільно-правового регулювання охоплює як уповноважувальні диспозитивні (у регулятивних цивільних відносинах), так і імперативні засоби впливу на учасників цивільних відносин, маючи, однак, при цьому підґрунтям засади юри-





їх, позбавляє духовності і применшує значення морально-етичних основ. Звідси впливає той висновок, що вони мають регулюватися спеціальним законодавством, яке визначає особливий характер шлюбу як соціального інституту. З цих позицій, прийняття Сімейного кодексу України, як окремого кодифікованого акту, виглядає цілком логічним, хоча й викликає істотні зауваження щодо визначення особливостей останнього та співвідношення його норм з положеннями Цивільного кодексу України.

Зокрема, найбільш істотною з таких особливостей методологічного характеру є визначення нормативної бази регулювання сімейних відносин, до яких, окрім СК України, як вказано в його ст. 7, належить також низка інших законодавчих актів. Це можуть бути як спеціальні акти сімейного законодавства, так і договори учасників відповідних відносин, нормативно-правові акти іншої галузевої приналежності, міжнародні договори, конвенції, звичаї тощо. При цьому принципово важливим є положення, що закріплює можливість субсидіарного застосування до сімейних відносин норм цивільного законодавства. Так, відповідно до ст. 8 СК України, якщо майнові відносини між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї і родичами не врегульовані СК України, вони регулюються відповідними нормами ЦК України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин.

Таке становище зумовлює також необхідність спеціального підходу до тлумачення і застосування норм Сімейного кодексу, який полягає в тому, що вони мають розглядатися у контексті загального правового регулювання становища приватної особи, з урахуванням норм Цивільного кодексу, а також особливостей морально-етичних переконань щодо сутності та призначення шлюбу та сім'ї в нашій державі.

Таким чином, проблема визначення місця сімейного законодавства в системі вітчизняного права полягає в тому, що недостатньо враховуються особливості традиції приватного права в Україні, які полягають у співіснуванні та одночасному впливі в Україні Західної та Східної традицій приватного права. Це зумовило ту особливість українського цивільного права, що інститути речового і зобов'язального права мають основою принципові положення римського права (як правило, в німецькій інтерпретації), в той час як сімейне і, частково, спадкове право тяжіють до Східної традиції.

Ця особливість мала б враховуватися і в процесі правотворчості, і при тлумаченні та застосу-

ванні норм права, які регулюють відносини за участі приватної особи.

Однак, поки що враховується цей чинник недостатньо. В результаті, наприклад, через дискусії стосовно місця сімейного права у системі українського права, співвідношенні Цивільного та Сімейного кодексів створюються додаткові перешкоди комплексному оновленню цивільного законодавства, а головне, формуванню сучасної концепції останнього.

Тут варто згадати, що для правознавства багатьох країн, що належали до так званої «соціалістичної» системи (СРСР, НДР, ЧСР та ін.), характерним було наголошування на особливому характері сімейних відносин, підкреслювання специфіки сімейного законодавства, прагнення надати останньому статусу самостійної галузі права. Проте, після того як «радянські» режими відійшли в історію, у країнах колишньої «соціалістичної співдружності» потьмяніли й ідеї самостійності сімейного права.

В Україні поділ права на приватне і публічне, а також віднесення сімейних відносин до сфери цивільно-правового регулювання досі залишається предметом більш чи менш жвавих дискусій, про які вже згадувалося вище. Крім того, особливістю цивільного права України на сучасному етапі його розвитку є реформування цивілістичної доктрини (концепції цивільного права). Результатом такого реформування має бути (при сприятливих умовах) перехід від соціалістичної, радянської доктрини цивільного права до нового розуміння його як категорії, практично тотожної приватному праву, що є проявом останнього на рівні національного законодавства [16, 38]. Очевидно, у процесі зазначеного реформування має бути точно визначене й місце сімейного права у системі вітчизняного права, як підгалузі (розділу) цивільного права.

Із врахуванням викладеного можна охарактеризувати сімейне право як розділ приватного (цивільного) права, норми якого одночасно і визначають статус приватної особи, і спеціально регулюють низку сімейних та пов'язаних з ними відносин за участі останньої. При цьому поняття сімейного права може виглядати таким чином:

Сімейне право – це сукупність юридичних норм та правил, що визначають сімейний статус приватної особи та регулюють її відносини з подружжям, дітьми, іншими членами сім'ї, а також суміжні з цими відносинами особисті немайнові та майнові відносини, визначені у законі (сімейні відносини).

